

Malina Kaszuba

Carsko-sowiecka mitologia rosyjskich służb specjalnych

SŁOWA KLUCZOWE:

służby specjalne, ideologia czekistowska, mitologizacja, Federacja Rosyjska

STUDIA I ANALIZY

Spektakularnym symbolem ostatnich dni Związku Radzieckiego było symboliczne „powieszenie” w czasie sierpniowego puczu 1991 r. pomnika założyciela WCzK (Wszzechrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrewolucją i Sabotażem). Opisując to symboliczne wydarzenie kilkanaście lat później, jeden z dziennikarzy porównał je ze zniszczeniem w czasie zamachu terrorystycznego nowojorskich wież Centrum Światowego Handlu (ang. World Trade Centre, WTC). Jego zdaniem od tego momentu zakończyła się pewna epoka w Rosji „Obrazy żelaznego Feliksa ze stalową pętlą na szyi będą teraz pokazywane na rosyjskich kanałach wiecznie – to jest nasz nowy symbol, tak jak dla Ameryki uderzający w wieżowiec samolot”¹. Istotnie, usunięcie pomnika oznaczało wymazanie pewnej pielęgnowanej przez lata tradycji, która była – według oficjalnej wykładni radzieckiego państwa – chlubą i znaczącym osiągnięciem państwa i narodu radzieckiego. Stan taki nie istniał długo. W marcu 2000 r. prezydentem Federacji Rosyjskiej został wybrany człowiek, który sam służył przez wiele lat w organach bezpieczeństwa ZSRR i z dumą

¹ Д. Федор, *Традиции Чекистов. От Ленина до Путина. Культ Государственной Безопасности*, Путер–Москва–Санкт-Петербург–Самара–Новосибирск–Киев–Харьков–Минск 2012, s. 145. Jest to tłumaczenie na język rosyjski książki Julie Fedor, *Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition from Lenin to Putin*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York 2011.

wyrażał się o swojej zawodowej przeszłości. Potwierdził swoją przynależność zawodową, kiedy na jedenaście dni przed odejściem z urzędu Borysa Jelcyna, występując przed funkcjonariuszami FSB „meldował, że z powodzeniem wykonał powierzone mu zadanie i zakończył „operację specjalną przejęcia władzy”²”.

W połowie lat dziewięćdziesiątych organy bezpieczeństwa Rosji, a szczególnie wywiadu i kontrwywiadu zaczęły się stopniowo odradzać. Wraz z odradzaniem się tych służb rozpoczęto od nowa budowę ideologii i mitów. Ukazywały się publikacje naukowe i popularno-naukowe gloryfikujące osiągnięcia służb specjalnych, budujące wizerunek ich bohaterstwa, oddania ojczyźnie, który jest godnie kontynuowany we współczesnej Rosji.

Sierpień 1991 r. i nieudany pucz był silnym uderzeniem w skuteczność i wizerunek wszechpotężnego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego. Jego przewodniczący Władimir Kriuczkow wchodził w skład 8 osobowego Państwowego Komitetu Stanu Wyjątkowego. Po nieudanym zamachu został aresztowany i osadzony w więzieniu *Matrowskaja Tiszyna*³. Stanął przed sądem, oskarżony o zdradę ojczyzny, zgodnie z artykułem 64 Kodeksu Karnego Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej. Ale już w 1993 r., po podpisaniu zobowiązania o nieopuszczeniu terytorium Rosji, został zwolniony, a w 1994 r. amnestionowany.

Na miejsce Władimira Kriuczkowa został wyznaczony Wadim Bakatin, którego zadaniem było przeprowadzenie gruntownej reformy służb specjalnych. Reformując KGB skoncentrował się głównie na uderzeniu w czekistowską ideologię, która opierała się na kryminalno-patriotycznej romantyce – micie założycielskim czekistów i ich osiągnięć⁴. Dlatego Bakatinn był ostro krytykowany, za to że naruszył świętość i zdyskredytował w odbiorze społecznym obraz czekisty⁵. Swoje oburzenie wyrażał sam Kriuczkow: *Pracownicy organów bezpieczeństwa zawsze nazywali siebie czekistami. Związane to było z nazwiskiem Dzierżyńskiego, kryształowo uczciwego, bezkompromisowego, ideowo oddanego człowieka. Zdaniem Bakatina „tradycje czekistów należy wykorzenić, czekizm jako ideologia powinien zniknąć (...) Czyżby wszystkie tradycje były złe? Czyżby dziedzictwo pozostawione nam przez Dzierżyńskiego było niegodne?*⁶.

² W. Radziwinowicz, *Wyuczony czekista*, „Gazeta Wyborcza” 30.12.2009, http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114881,7401751,Wyuczony_czekista.html (14.07.2016).

³ *Последний Председатель. В Москве скончался бывший глава КГБ Владимир Крючков*, Lenta.ru 27.11.2007 <https://lenta.ru/articles/2007/11/27/kgb> (14.07.2016).

⁴ Д. Федор, *Тадичии Чекистов*, s. 147.

⁵ Tamże.

⁶ В.Крючков, *Личное дело*, t. 2, wyd. Олимп Москва 1996, s. 493.

Czas pokazał, że Bakatinowi nie udało się zrealizować tego celu. Ideologia czekizmu, nie tylko nie zginęła, ale w połowie lat 90. zaczęła się odradzać i powracała w formie dostosowanej do nowej rzeczywistości politycznej. „Chwalebne” tradycje zaczęły przybierać retorykę narodowej dumy i pamięci historycznej. Stały się one nie tylko częścią korporacyjnego *esprit de corps* byłych i czynnych pracowników rosyjskich służb specjalnych, ale urosły do rangi oficjalnej ideologii państwowej.

Punktem zwrotnym powrotu tej ideologii było powstanie w 1995 r. Federalnej Służby Bezpieczeństwa. Warto zauważyć, że powołaniu w 1991 r. innej ważnej służby specjalnej Federacji Rosyjskiej – Służby Wywiadu Zagranicznego – nie towarzyszyła, przynajmniej na początku, ideologiczno-kulturowa oprawa. Do połowy lat 90. rosyjskie służby specjalne były w stanie ciągłej reorganizacji, żeby nie rzec chaosu. Z ich byłymi pracownikami nie liczył się powstający w wyniku dzikiej i drażniącej prywatyzacji wielki biznes. Nowa klasa oligarchów tworzyła duże i kosztowne komórki bezpieczeństwa, obsadzone przez byłych oficerów KGB, a wyższych funkcjonariuszy KGB zatrudniano na stanowiskach konsultantów. Szerząca się wówczas przestępczość i wymuszanie haraczy skłaniała nawet oligarchów do podjęcia próby sprywatyzowania części służb specjalnych⁷.

Pracownicy służb specjalnych – szczególnie po nieudanych puczach – nie cieszyli się szacunkiem społecznym. Stabilizacja i wzrost znaczenia służb specjalnych rozpoczęła się wraz z powstaniem FSB, jeszcze za czasów prezydentury Jelcyna. Ale dopiero kolejne awanse Władimira Putina, najpierw na stanowisko dyrektora FSB, potem premiera i prezydenta wzmocniły status, kompetencje i wizerunek społeczny rosyjskich służb specjalnych. Wraz z powstaniem FSB wprowadzono nowe logo. Przedstawia ono tarczę i miecz – tradycyjną symbolikę organów bezpieczeństwa państwowego ZSRR – do których dodano carskiego dwugłowego orła. W tej symbolice oddano syntezę Rosji carskiej i ZSRR⁸. Według interpretacji jednego z byłych dyrektorów służby Nikołaja Patruszewa, zobrazowanie w jednym tych dwóch symboli odzwierciedla oczywisty fakt, że korzenie rodzimych służb specjalnych sięgają w głąb wieków, do czasów narodzin i powstania scentralizowanego rosyjskiego państwa. Retoryka wielowiekowych tradycji jest jedną z cech odróżniających współczesne

⁷ M. Minkina, *FSB Gwardia Kremla*, Warszawa 2016.

⁸ А. Зданович, *Спецслужбы и общество. Диалог необходим*, „Politika” styczeń 1999, nr 1, <http://www.fsb.ru/fsb/smi/interview/single.html?id%3D10342790@fsbSmi.html> (12.08.2016).

służby rosyjskie od jej poprzednika KGB. W czasach ZSRR niemal każda historia, w tym historia służb zaczynała się od 1917 r., powstania WCzK. We współczesnej Rosji pojawiają się publikacje na temat wielowiekowego rodowodu rosyjskich służb. W oficjalnej historii wydanej w 1995 r. ówczesny dyrektor Służby Wywiadu Zagranicznego Jewgienij Primakow twierdzi, że historia rosyjskiego wywiadu sięga czasów Scytów – dawnych przodków Rosjan⁹. W 1997 r. Borys Jelcyn za początkowy punkt historii służb uznał czasy panowania Aleksego I Romanowa (XVII wiek)¹⁰. W 2007 r. dyrektor FSB Patruszew, wypowiadając się o historii podległej mu służby, odwołał się do Zofii z dynastii Paleologów (przełom XV/XVI wieku), blisko spokrewnionej z bizantyjską rodziną panującą, która była drugą żoną cara Iwana III¹¹.

Do symbolicznej rangi urasta siedziba FSB Łubianka dom nr 2 (wcześniej KGB, NKWD i WCzK) i nazywana od Placu Łubiańskiego, na którym się znajduje. Jest to miejsce martyrologii Polaków, Rosjan i innych narodowości osadzanych, więzionych i mordowanych przez zbrodniarzy z NKWD. Dla upamiętnienia ofiar Łubianki 1990 r. rosyjska organizacja pozarządowa Memoriał wzniosła tu kamień przywieziony z Wysp Sołowieckich, gdzie w latach 20. zlokalizowany był pierwszy i największy obóz koncentracyjny specjalnego przeznaczenia OGPU. Łubianka w przełomowych momentach historycznych, zarówno w epoce Chruszczowa, pierestrojki Gorbaczowa czy po puczu 1991 r., była miejscem złych skojarzeń, swego rodzaju oczyszczenia społecznego i politycznego. Jednak pod koniec lat 90. rozpoczęła się kampania budowania zupełnie innego wizerunku tego miejsca i wymazywania negatywnych skojarzeń z nim związanych. Wówczas przestaje być ona synonimem sowieckiego terroru i staje się miejscem i kolebką rosyjskiej państwowości¹². W nowej narracji pojawiają się wątki historyczne, m.in. bohaterowie opowieści ludowych z czasów średniowiecza. Najbardziej znany bohater wielu ruskich bylin (ludowe poematy) Ilja Muromiec jest patronem Służby Pogranicznej FSB. Podkreśla się historyczne znaczenie Placu Łubiańskiego jako miejsca, w którym rozstrzygały się przełomowe wydarzenia dla rosyjskiej

⁹ Е. Примаков, *Очерки истории российской разведки*, т. 1 – *От древнейших времен до 1917 года*, Москва 1995, s. 14–15.

¹⁰ Борис Ельцин: никогда больше спецслужбы не будут „цепными псами” Полный текст радиообращения президента 19 декабря, Газета «Коммерсантъ», 20.12.1997, nr 220, s. 2 <http://www.kommersant.ru/doc/189888> (2.08.2016).

¹¹ Д. Федор, *Тадичии Чекистов...*, s. 151.

¹² А. Зданович, *Спецслужбы и общество...*

państwowości, związane z konfrontacją z najeźdźcami, jak chociażby wypędzenie Polaków z Kremla przez siły kupca Minina i kniazia Pożarskiego (lata 1611–1612) czy zwycięstwo nad Napoleonem w 1812 r.

W 1995 r. dekretem prezydenta Jelcyna z 20 grudnia ustanowiono Dzień pracownika organów bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, który obchodzono również w czasach Związku Radzieckiego. Wybór tego właśnie dnia związany jest z dekretem Rady Komisarzy Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, powołującym z dniem 20 grudnia 1917 r. Wszechrosyjską Nadzwyczajną Komisję do walki z kontrrewolucją i sabotażem. Na obchodach tego święta w grudniu 2014 r. Putin zauważył:

*Oddajemy dzisiaj hołd tym, którzy stoją na straży interesów narodowych Federacji Rosyjskiej, bronią jej suwerenności, integralności terytorialnej, porządku konstytucyjnego i bezpieczeństwa naszych obywateli. Służba ta wymaga szczególnie wysokiej jakości, szczególnego typu charakteru, twardej wiary w swoje państwo, słuszność i sprawiedliwość swojej pracy, wiary w to, że służba Ojczyźnie przede wszystkim – tak było istotnie zawsze w historii organów bezpieczeństwa (...). Historia służb specjalnych bogata jest we wspaniałe wyczyny i legendarne nazwiska. W Rosji z szacunkiem odnosimy się do wszystkich pokoleń ludzi, którzy chronili nasz kraj przed zewnętrznymi i wewnętrznymi zagrożeniami, składamy ukłon przed bohaterstwem i niezłomnością naszych weteranów (...). Sytuacja w świecie daleka jest od stabilności: rośnie liczba zagrożeń i ryzyka, ignorowane są normy prawa międzynarodowego. Stosowane są wszelkie środki: i szantaż, i prowokacje, i ekonomiczne, i informacyjne naciski, wsparcie radykalnych elementów, nacjonalistycznych ugrupowań; próby destabilizacji sytuacji wewnętrznej, i tym samym poddanie pełnej kontroli całego państwa (...). Oczywiście, że zastraszyć nas, powstrzymywać, izolować Rosję nikomu nigdy nie udało się i nigdy nie uda. Próby takie czyniono zawsze na przestrzeni stuleci, mówiłem już o tym publicznie, a w XX wieku wielokrotnie: i w latach 20., i w latach 40. i później. Nic się nie udało i obecnie nic się nie uda. Przy czym musimy być gotowi do przejścia przez określone trudności i zawsze dawać adekwatną odpowiedź na jakiegokolwiek zagrożenia dla naszej suwerenności, stabilności i jedności naszego społeczeństwa (...).*¹³

Wybór tej daty jest swego rodzaju historyczną syntezą, a nadanie jej rangi oficjalnego święta państwowego, było podkreśleniem i podniesieniem społecznego znaczenia organów bezpieczeństwa państwo-

¹³ *Торжественный вечер, посвящённый Дню работника органов безопасности*, 20.12.2014 r. Strona prezydenta FR <http://www.kremlin.ru/events/president/news/47269> (15.07.2016).

wego¹⁴. Uznano, że słowo „czekista” wyszło poza ramy jego źródłowego znaczenia, a stało się powszechnie stosowanym synonimem człowieka wykonującego określony zawód. Jak stwierdził w rozmowie z dziennikarzem jeden z rosyjskich czekistów-weteranów, deputowany do Dumy Siergiej Gonczarow *Rządy przychodzą i odchodzą, a wyjątkowa cywilizacja, którą jest Rosja zostaje. Do obrony jej żywotnych interesów powołano ludzi, którzy nazywają się czekistami*¹⁵.

Rok 1995 można uznać za zwrot w kierunku autorytaryzmu. Świadczyło o tym nie tylko oficjalne ustanowienie święta organów bezpieczeństwa. W tym samym roku przyjęto szereg dokumentów normatywnych wzmacniających uprawnienia służb specjalnych, przeprowadzono szereg spektakularnych operacji kontrwywiadowczych, rozpoczął się okres „zamykania ust” obywatelom¹⁶. Jelcynowski zwrot w kierunku autorytaryzmu w połowie lat 90. spowodowany był dużym spadkiem popularności władzy, a szczególnie urzędu prezydenta, co skłoniło go do większego polegania na organach bezpieczeństwa państwowego. Tendencja ta nasiliła się jeszcze bardziej w czasie drugiej kadencji Jelcyna. W 1996 r. wyznaczył byłego dyrektora Służby Wywiadu Zagranicznego, Jewgienija Primakowa, na stanowisko ministra spraw zagranicznych. Kryzys finansowy z sierpnia 1998 r. skłonił prezydenta do powierzania urzędu premiera kolejnym osobom z przeszłością w służbach specjalnych. Premierami byli kolejno Jewgienij Primakow – były dyrektor SWZ, Siergiej Stiepaszyn – generał pułkownik, były dyrektor FSB oraz minister spraw wewnętrznych i wreszcie Władimir Putin – ppłk KGB, były dyrektor FSB.

Przełomowym wydarzeniem w procesie odbudowywania prestiżu i znaczenia organów bezpieczeństwa państwowego, było radiowe przemówienie prezydenta Jelcyna w Dniu Czekisty w 1997 r.:

*Ale jakim było państwo – takimi były i jego służby bezpieczeństwa. Spoglądając wstecz, dostrzegam, że w demaskowaniu przestępczej działalności organów bezpieczeństwa, popadliśmy w zbytnią skrajność. Przecież w ich historii były nie tylko czarne okresy, ale także stronice sławy, z których rzeczywiście możemy być dumni (...).*¹⁷

¹⁴ Директор Федеральной службы безопасности России Николай Патрушев: *Еслимы «сломаемся» и уйдем с Кавказа – начнется развал страны*, „Комсомольская Правда” 20.12.2000, <http://www.kp.ru/daily/22458/7028> (5.08.2016).

¹⁵ Сютуџ за: Д. Федор, *Тадици Чекистов...*, s. 151.

¹⁶ О. Воронков, *Год нынешний – год затыканья ртов?* <http://www.uic.unn.ru/hrnnov/rus/nnsnr/paper/list2/list3.htm> (16.08.2016).

¹⁷ Борис Ельцин: *никогда больше спецслужбы не будут „цепными псами”...*

W tym przemówieniu przytoczył także historyczne i współczesne osiągnięcia służby wywiadu i bezpieczeństwa wewnętrznego, wypowiadając dosadnie, że *nigdy więcej służby specjalne nie będą „psami łańcuchowymi” partyjnych ideologów, ale będą służyły narodowi i jego bezpieczeństwu*¹⁸. Ale jednocześnie, wbrew zapowiedzi służby państwu, przywołał kategorię „idei”: *Dzisiaj w szeregach naszych służb specjalnych – autentyczni patrioci swojej służby. To ludzie pracujący nie dla nagrody, a – nie boję się tego słowa – dla idei. Dla bezpieczeństwa państwa*¹⁹. A zatem działania służb specjalnych otrzymały status ideologii państwowej.

Środowisko czekistów odebrało te słowa jako zachętę do działania, niemal jak do walki. Pojawiła się fala różnej jakości twórczości publicystycznej i pamiętnikarskiej, która miała przywrócić etos służby, która pod koniec lat 80. i 90. doznała – w odczuciu weteranów – tyle upokorzeń w środkach masowego przekazu. Kampania adoracji i animizacji mitów czekistowskich nabrała szybkiego tempa. W 2002 r. mer Moskwy Jurij Łużkow przedstawił propozycję powrotu pomnika Feliksa Dzierżyńskiego na swoje stare miejsce na Placu Łubiańskim. W nowej interpretacji historii organy bezpieczeństwa przedstawiano często jako męczenników. Według niej nie oni rozpoczęli Wielki Terror lat 30., ale byli jego ofiarami. Wypełniali czyjaś wolę, a około 20 000 czekistów podzieliło los ofiar stalinowskich represji. Proporcjonalnie ponieśli więcej ofiar niż jakakolwiek inna grupa społeczna²⁰. Taki pogląd głosił między innymi deputowany do Dumy Nikołaj Leonow, były generał I Zarządu Głównego KGB (wywiad) w stanie spoczynku. Generał gloryfikuje postać Jurija Andropowa, krytykuje Michaiła Gorbaczowa za próbę modernizacji komunistycznego systemu i wreszcie upadek ZSRR uważa za swoją osobistą tragedię. Sposób myślenia czekistów wyraźnie oddaje sposób myślenia ludzi z aparatu bezpieczeństwa, którzy zaczęli odgrywać decydującą rolę w życiu politycznym²¹. Innymi słowy, według tej narracji organy bezpieczeństwa wiele ucierpiały od państwa funkcjonującego według modelu, który rozpoczęła Opricznina Iwana Groźnego, a kulminacją jego były stalinowskie represje.

Wzrost siły i znaczenia pracowników służby bezpieczeństwa wyrażało mianowanie Władimira Putina na stanowisko dyrektora FSB. Już w pierwszym roku kierowania służbą, obecny prezydent Federacji Rosyj-

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ *Политика — это служение Отчеству*, „Журнал Золотой Лев” – http://www.zlev.ru/59_11.htm (12.08.2016).

²¹ Tamże.

skiej, w wystąpieniu telewizyjnym, słaWił czyny WCzK, nie wspominając ani słowem, że instytucja ta była instrumentem terroru. Rok później przywrócił w gmachu FSB, usuniętą w 1991 r., tablicę upamiętniającą byłego szefa KGB, a później pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, Jurija Andropowa. Od czasów objęcia urzędu przez Putina, Dzień Czekisty stał się faktycznie świętem kierownictwa rosyjskiego państwa, w którym kluczowe stanowiska objęli ludzie z przeszłością w organach bezpieczeństwa. Od czasów awansu Władimira Putina na kolejne urzędy, FSB obsadziła kluczowe stanowiska w państwie. Ludzie z przeszłością w strukturach siłowych, głównie służbach specjalnych i policyjnych, obsadzili w 77% z ponad tysiąca najważniejszych stanowisk rządowych. Objęli oni także ważne i intratne funkcje w mediach i biznesie. Pracownicy służb specjalnych mają prawo do noszenia broni, a ich legitymacja służbowa upoważnia do wejścia do każdego miejsca, biura, budynku, bez względu czy jest to obiekt publiczny, czy mieszkanie prywatne. Grupę, cechuje silna solidarność i tajemniczość korporacyjna, niedostępna dla osób spoza środowiska²².

Nie wymaga szerszego komentarza tytuł w gazecie „Moskiewski Komsomolec” z grudnia 2004 r. pt. „Ojczyzna zaczyna się od CzeKa” (С ЧК начинается Родина), w którym postawiona jest teza, że przez 87 lat od powstania WCzK, zadania w zasadzie się nie zmieniły²³. Na oficjalnej stronie FSB, od chwili powstania służby do 2013 r., w zakładce „Publikacje autorskie” i „Omówienia książek” pojawiły się rekomendacje ponad 300 opracowań, głównie książek o wyczynach i bohaterstwie radzieckich i rosyjskich służb specjalnych, w których gloryfikuje się bohaterstwo wywiadowców i kontrwywiadowców, zarówno w przeszłości, jak i obecnie²⁴.

Służba prasowa i public relations FSB zadbały o to, aby służby specjalne przedstawić jako nową elitę, nową klasę szlachecką. W 2000 r. Nikołaj Patruszew (ówczesny dyrektor FSB) udzielił “Komsomolskiej Prawdzie” wywiadu, w którym scharakteryzował profil osobowościowy i kwalifikacje pracowników FSB:

Kiedy wręczam moim ludziom nagrody, badam uważnie ich twarze. Są to wysoko wykwalifikowani analitycy, dobrze zbudowani, silni żołnierze specnazu, cisi specjaliści od materiałów wybuchowych, bardzo wnikliwi śledczy, dyskretni pracownicy operacyjni

²² A. Illarionov, *The Siloviki in Charge*, „Journal of Democracy” 2009, vol. 20, nr 2, s. 70–71.

²³ С ЧК начинается Родина. Сегодня главный праздник страны, “Московской Кomsomolec” 20.12.2004 <http://www.mk.ru/editions/daily/article/2004/12/20/201713-s-chk-nachinaetsya-rodina.html> (2.08.2016).

²⁴ Strona FSB, *Авторские публикации*, <http://www.fsb.ru/fsb/history/author.htm> (2.08.16) oraz *Дайджесты книг* <http://www.fsb.ru/fsb/history/book.htm> (2.08.16).

*kontrwywiadu... Na zewnątrz są oni różni, ale jest jedna cecha, która ich łączy: poczucie obowiązku służby, jeśli chcecie współczesna nowa szlachta.*²⁵

Określenie to bardzo szybko weszło do przestrzeni medialnej i warsztatu eksperckiego, ze względu na fakt, że oddaje wiernie uprzywilejowaną pozycję tej grupy społecznej w państwie. Społeczeństwo rosyjskie i dziennikarze z pewnością zauważyli masowy napływ funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa do administracji rządowej, samorządowej i biznesu. Dlatego należało wykreować ideologię uzasadniającą ten stan. Zadanie to przejęła gorliwie służba prasowa FSB i SWZ. Jej zadaniem było przeciwdziałanie – pojawiającego się tu i ówdzie – pogładowi, że stanowią oni klikę, czy korporację decydującą o sprawach państwowych i oszukujących przywilejów. Należało uzasadnić elitarność grupy. Najczęściej powtarzającym się argumentem był żarliwy patriotyzm, poczucie szczególnej misji, odpowiedzialności za przyszłość Rosji oraz odrodzenie jej należnej potęgi. Niezmiennie kultywowany jest mit, że tylko oni oraz instytucja, z której się wywodzą, są gwarantem patriotyzmu i silnego państwa. Twierdzą, że propaństwowość ta ma wielowiekową tradycję, której istotą są konserwatywne wartości, do których zalicza się historia, język i prawosławie²⁶.

Mitologia czekizmu została wzmocniona także przez bliskie związki z Cerkwią Prawosławną, które zaczęły się w pierwszych latach po upadku ZSRR. Na początku lat 90, kiedy odkryto częściowo archiwa KGB, wyszło na jaw, że niemal wszyscy wyżsi hierarchowie Cerkwi współpracowali z tą instytucją. Agentami KGB był patriarcha Aleksiej II – agent o pseudonimie „Drozdow” i jego następcą patriarcha Cyryl – pseudonim „Michajłow”²⁷. Relacje Cerkwi z FSB zintensyfikowały się po objęciu przez Władimira Putina funkcji dyrektora FSB i są nadal kontynuowane.

W marcu 2002 r. w centrum Moskwy na terenie siedziby FSB, z inicjatywy Putina poświęcono prawosławną świątynię. W uroczystości uczestniczył patriarcha Aleksiej II i dyrektor FSB Nikołaj Patruszew, którzy wymienili się symbolicznymi upominkami. Wydarzenie to można uznać za publiczne i formalne ogłoszenie swobodnego sojuszu Cerkwi i służb specjalnych. Symboliczny charakter tych relacji został oddany również w słowach umieszczonych na tabliczce przytwierdzonej do ściany świątyni, brzmiących „Świątynia Mądrości Bożej na Łubiance została odbudowana z błogosławięstwem patriarchy Moskwy i Wszechrusi i dzięki gorliwo-

²⁵ *Директор Федеральной службы безопасности России Николай Патрушев: Еслмы «сломается» уйдем с Кавказа...*

²⁶ M. Minkina, FSB...

²⁷ M. Зыгарь, *Всякременская ярать, Краткая история современной России*, Москва 2016, ebook format epub, s. 315.

ści Federalnej Służby Bezpieczeństwa”²⁸. Można zatem stwierdzić, że nastąpiła sakralizacja spraw bezpieczeństwa i wzajemne przeplatanie się bezpieczeństwa państwowego z jego nową kategorią – bezpieczeństwem duchowym. Ta nowa ideologia była oczywiście ukłonem w stronę Kremla. Co warto zauważyć, stała się oficjalną wykładnią polityki państwa, którą odzwierciedlono w państwowych dokumentach strategicznych, m.in. w Koncepcji Bezpieczeństwa Narodowego FR ze stycznia 2000 r.²⁹ i Doktrynie Bezpieczeństwa Informacyjnego FR z września 2000 r.³⁰ Poświęcenie świątyni na Łubiance nie tylko podkreślało związek FSB z Cerkwią – o czym już była mowa – ale pozwalało na sformułowanie w nowy sposób misji tej służby. Powstał ideologiczno-intelektualny fundament działań FSB, który wzmacniał jej prestiż i moralny autorytet. W 2005 dyrektor FSB i SWZ otrzymali od Aleksieja II wyróżnienia za rozwój współpracy pomiędzy cerkwią a państwem.

Wykształcił się również zwyczaj uczestnictwa oficerów FSB w uroczystościach religijnych, a spektakularnym dowodem sojuszu „ołtarza i tronu” stało się niewspółmiernie surowe ukaranie młodych kobiet, za wykonanie piosenki *Bogurodzico przegoń Putina* w soborze Chrystusa Zbawiciela w Moskwie. Przesłaniem tego happeningu była krytyka powiązania hierarchów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej ze służbami specjalnymi i Putinem³¹.

Mity chwalebnej historii organów bezpieczeństwa wspierane są także przez twórczość artystyczną. W styczniu 2000 r. ustanowiono nagrodę Służby Wywiadu Zagranicznego (SWZ) Federacji Rosyjskiej dla twórców i ludzi kultury. Celem tego wyróżnienia jest inspirowanie do podejmowania problematyki poświęconej działalności oraz osiągnięciom wywiadu. Corocznie przyznawane są trzy nagrody indywidualne lub zbiorowe autorom najlepszych utworów literackich, sztuki plastycznej, programów telewizyjnych i publicystyce, poświęconych służbie wywiadu zagranicznego i jej pracownikom. Nagroda wręczana jest w Dniu pracownika organów bezpieczeństwa FR przez dyrektora służby

²⁸ *Czekistowsko-prawosławne państwo Putina*, <http://niezalezna.pl/14045-czekistowsko-prawoslawne-panstwo-putina> (2.08.2016).

²⁹ *Концепция национальной безопасности Российской Федерации 2000* <http://www.scrf.gov.ru/documents/1.html> (20.08.2016).

³⁰ *Доктрина информационной безопасности Российской Федерации 2000* <http://www.scrf.gov.ru/documents/6/5.html> (20.07.2016).

³¹ *Członkinie Pussy Riot zatrzymane i po kilku godzinach zwolnione*, TVN 24 18.02.2014, <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiate,2/czlonkinie-pussy-riot-zatrzymane-i-pokilku-godzinach-zwolnione,399537.html> (12.08.2016).

(obecnie Michaił Efimowicz Fradkow) w centrali SWR w Jaseniewie pod Moskwą. Laureat otrzymuje medal z napisem „Laureat nagrody SWZ Rosji” i kwotę 120 000 rubli³². Jednym z laureatów nagrody literackiej SWR w 2014 r. był Nikołaj Michajłowicz Dołgopółow, pisarz i zastępca redaktora naczelnego „Gazety Rosyjskiej” („Российская газета”). Jest on autorem powieści o legendarnym wywiadowcy okresu drugiej wojny światowej i zimnej wojny, bohaterze ZSRR, Geworku Andriejewiczu Wartanianie, pt. *Wartanian*³³. Na nagrodę złożyły się także inne publikacje o radzieckim i rosyjskim wywiadzie. W wywiadzie udzielonym jednemu z historycznych portali „Столетие” zatytułowanym „Разведчиков – горстка, но элита элита” (Wywiadowców garstka, ale to elita elit) nadaje służbie charakter mistyczny, tajemniczy i patriotyczny. Również pytania dziennikarza sformułowane są w tej samej konwencji:

Dziennikarz: W filmie Tatiany Lioznowej „Siedemnaście mgnień wiosny” jest ciekawy moment, kiedy Stirlitz świętuje 23 lutego (Święto Armii Czerwonej, obecnie Dzień Obroncy Ojczyzny – MK) przekazano mu szyfrogram z Centrali, przeczytał go z zaczął coś nucić (melodię rosyjskiej pieśni – MK). Zrozumiałe, że są to domysły autorów filmu. Ale zgodzi się Pan, że ten epizod wywołuje u widza bardzo duże emocje. Mogło tak rzeczywiście być?

Dołgopółow: Nie wiem czy wywołuje czy nie wywołuje, ale takiego czegoś w realnym życiu wywiadowcy być nie mogło. Pewnego razu Goar Lewonowna Wartanian (żona słynnego wywiadowcy – MK) w pierwszych latach za granicą w jednym z kapitalistycznych – jak wtedy mówiono – państw w dniu tego radzieckiego święta przygotowywała w kuchni dobry obiad i zanuciła – nie zaśpiewała – motywu z jakiejś to naszej świątecznej piosenki. Natychmiast w kuchni pojawił się Gework Andriejewicz, nic nie powiedział, tylko tak na nią popatrzył, że przestała. I powiedziała mi, że nigdy więcej radzieckich pieśni nie śpiewała (...). Niektórzy wywiadowcy opowiadali mi, że czasami chciało im się porozmawiać po rosyjsku, że brali wtedy samochód i jechali do lasu. Zostawiali go na skraju, potem szli w gęszczę i mówili w ojczystym języku. Robiło się trochę źlej, bo w życiu codziennym nikt po rosyjsku nie mówił. Ponadto, wszyscy nielegalowie twierdzili, że kiedy powracali z długiej nielegalnej podróży służbowej do Rosji, to początkowo borykali się z trudnościami. Pierwsze 30–40 minut nie rozumiesz co do ciebie mówią, odpowiadasz bez sensu i dopiero potem powracają – w zasadzie lekko – nawyki mowy rodzinnej. Był taki przypadek, o którym opowiadał mi naczelnik nielegalnego wywiadu Jurij Iwanowicz Drozdow, kiedy wyższe kierownictwo przyjmowało dwóch nielegalów, którzy wrócili po wielu latach pracy w „warunkach szczególnych”. Zdziwili się mówiąc „Cóż, ty sam to jeszcze mówisz po rosyjsku, ale żona to prawie zapomniała języka, po

³² Службы внешней разведки Российской Федерации. Премия СВР России. http://svr.gov.ru/svr_today/premia.htm (20.07.2016).

³³ Н. Долгополов, *Вартанян*, Москва 2013.

prostu cudzoziemka. Skąd ona?” I Drozdow, wtedy już generał odpowiedział „ Z Riazania”. Takie to jest właśnie ucielenie się w rolę. Swego rodzaju mistrzowskie aktorstwo.³⁴

W 2006 r. swoją nagrodę ustanowiła Federalna Służba Bezpieczeństwa. Laureaci nagrody wyłaniani są w trybie konkursu na twórczość artystyczną i dziennikarską poświęconą działalności organów Federalnej Służby Bezpieczeństwa³⁵. Kryterium wyboru pracy jest przedstawienie najbardziej obiektywnie, na wysokim poziomie artystycznym i dziennikarskim, sylwetki pracownika organów bezpieczeństwa i jego pracy. Konkurs obejmuje następujące kategorie twórczości:

- programy telewizyjne i radiowe (filmy dokumentalne, audycje telewizyjne i radiowe);
- literatura piękna i dziennikarstwo (proza, poezja, felieton, reportaż);
- twórczość muzyczna (piosenka, koncert – autorzy i wykonawcy);
- filmy kinowe i telewizyjne (reżyseria);
- aktorstwo filmowe;
- sztuki plastyczne (malarstwo, rzeźba, inne duże konstrukcje artystyczne)³⁶.

Warto zwrócić uwagę na treści twórczości, za którą przyznano trzy pierwsze nagrody w kategorii programy telewizyjne i radiowe w 2015. Pierwszą nagrodę otrzymał film dokumentalny Gasanowa Wadima Kasimowicza „Перемышль. Подвиг на границе” (Przemysł. Wysięk na granicy). Według rosyjskiego opisu: *Film poświęcony jest jednej z prawie zapomnianych chwalebnych stron historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Latem 1941 r. nazwa miasta Przemysł była znana każdemu w Związku Radzieckim. Przemysł to pierwsze radzieckie (!?) miasto, odbite od Wermachtu w czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Miało to miejsce 23 czerwca 1941 r., w drugim dniu wojny*³⁷. Drugą nagrodę przyznano Siergiejowi Barabanowowi (scenariusz) i Leonidowi Miodowowi (reżyseria) za film „Последняя мис-

³⁴ Н. Долгополов, *Разведчиков – горстка, но это элита из элит Беседа с известным журналистом и писателем, автором нашумевшей книги „Легендарные разведчики”* „Информационно – аналитическое издание фонда исторической перспективы Интернетгазета”, http://www.stoletie.ru/obschestvo/nikolaj_dolgopolov_razvedchikov_gorstka_no_eto_elita_iz_elit_679.htm (17.07.2016).

³⁵ W latach 1978–1989 istniała nagroda Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego w dziedzinie twórczości literackiej i filmowej. Obecne nagrody przyznawane przez SWZ i FSB są kontynuacją tej tradycji.

³⁶ *Федеральная Служба Безопасности РФ. Премия ФСБ России*, <http://www.fsb.ru/fsb/premiya.htm> (1.08.2016).

³⁷ Strona telewizji „Россия 1” *Подвиг на границе*, https://russia.tv/brand/show/brand_id/59058 (1.08.2016).

сия „Охотника” (Ostatnia misja „myśliwego”). Treść filmu: W marcu 2011 r. inżynier Andriej Hermanowicz Muchin otrzymuje zaproszenie na Plac Łubiański, dom nr 2 (siedziba FSB). W ten pamiętny dzień dyrektor FSB Aleksander Bortnikow wręcza Muchinowi Order Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Pierwszego stopnia. Orderem tym – dekretem Rady Najwyższej ZSRR z listopada 1944 r., – był odznaczony pośmiertnie major organów bezpieczeństwa Herman Fiodorowicz Muchin, ojciec zaproszonego inżyniera. W czasie spotkania na Łubiance syn dowiedział się o pracy i śmierci 34-letniego wówczas majora, który był wywiadowcą i dywersantem na tyłach wojsk niemieckich. *Pracował także jako nielegal w Europie. Kochał i był kochanym. Było to szczęśliwe i tragiczne życie, takie jak milionów znanych i nieznanych, naszych rodaków, którzy na zawsze zostali na tej wojnie*³⁸. Laureaci trzeciej nagrody w tej samej kategorii – Michaił Worozencew (scenariusz) i Aleksandr Sidorow (reżyseria) w dokumentalnym filmie „Группа „А”. Охотана шпионов” (Grupa „A”. Polowanie na szpiegów) przedstawiają nieznaną stronę działań legendarnej grupy sił specjalnych FSB „A”, określanej jako „Alfa”. Grupa ta, oprócz swoich podstawowych zadań, uczestniczyła w operacjach unieszkodliwiania zagranicznych szpiegów. Można je porównać z niektórymi motywami z życia James’a Bonda. Występują tu wszystkie atrybuty szpiegowskich gier – obserwacja, pościg, hasła, wyjście na spotkanie, wąsy, peruki³⁹.

Zwraca uwagę fakt, że wszystkie nagrodzone filmy realizowane były dla telewizji państwowej „Rosja” i w niej emitowane.

Mitologia FSB nie odnosi się do niepowodzeń tej służby. Próba odbicia zakładników z rąk czeczeńskich terrorystów w szkole Biesłanie w 2004 r. była klęską służby. Podczas szturmów jednostki specjalnej FSB, od strażników terrorystów i sił specjalnych, od płomieni i podczas ucieczki z budynku szkoły w panice zginęły 334 osoby, z których połowa to dzieci⁴⁰.

Tradycje carskich i rosyjskich służb specjalnych zostały inkorporowane do oficjalnej ideologii państwowej, stały się elementem wychowania młodzieży, treści podręczników, twórczości artystycznej. Na nowo pisana

³⁸ Strona telewizji „Россия 1”, *Последняя миссия «Охотника»*, https://russia.tv/brand/show/brand_id/59164 (1.08.2016).

³⁹ Strona telewizji „Россия 1”, *Группа «А». Охота на шпионов*, https://russia.tv/brand/show/brand_id/59011 (1.08.2016).

⁴⁰ A. Pawłowska, *Jesteśmy tu, żeby was zabić! 10 lat po ataku terrorystycznym w Biesłanie* (fragmenty książki) Z. Pawlak, J. Wlazło, *Biesłan. Pęknięte miasto*, Wydawnictwo Znak 2014, Gazeta.Pl Wiadomości 1.09.2014, http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,16563060,_Jestesmy_tu__zeby_was_zabic___10_lat_po_ataku_terrorystycznym.html (5.08.2016).

jest historia, w której nie zauważa się okrucieństwa oprawców, cierpień prześladowanych i ich najbliższych. Przedstawiana romantyka służb specjalnych, ich sukcesów w walce z wrogiem zewnętrznym i wewnętrznym, ma spajać społeczeństwo, które z kolei ma uwierzyć, że wrogi, zewnętrzny świat oraz inspirowany i finansowany przez zagranicę wróg wewnętrzny, chcą wykorzystać dla swoich interesów i zniszczyć taką wyjątkową cywilizację i kulturę jaką jest Rosja. W tej narracji służby specjalne są również bytem wyjątkowym, ich funkcjonariusze i żołnierze to ludzie szczególni, patrioci posiadający najwyższe kwalifikacje zawodowe i cnoty, którzy są w stanie obronić i ochronić ojczyznę i których społeczeństwo powinno traktować z najwyższym szacunkiem.

STRESZCZENIE

Kult służb specjalnych w Rosji ma wieloletnią tradycję. Ich rola i znaczenie podlega swoistej mitologizacji. Szczególnie widoczne jest to od momentu powstania Federalnej Służby Bezpieczeństwa, kiedy na nowo zaczęto sięgać do ideologii czekizmu, dostosowanej do rzeczywistości politycznej lat 90. Z jeszcze większą siłą mit funkcjonariuszy służb specjalnych zaczęto kreować od momentu rozpoczęcia przez Władimira Putina kariery na Kremlu. Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka przedmiotowego zjawiska z uwzględnieniem roli m.in. Cerkwii Prawosławnej oraz twórców rosyjskiej kultury.

Malina Kaszuba

TŒARIST-SOVIET MYTHOLOGY OF RUSSIAN SECRET SERVICES

The cult of secret services in Russia has a long tradition. Their role and importance is a subject of specific mythologization. It is particularly evident since the foundation of the Federal Security Service, when checkist ideology, adapted to the political realities of 90s, has been exploited again. With even greater force, the myth of secret services' officers was created from the beginning of the Vladimir Putin's career in the Kremlin. The purpose of this article is to characterize the objective phenomenon, taking into account, among others, the role of Orthodox Church and the of Russian culture creators.

KEY WORDS: *secret services, chekist ideology, mythologization, Russian Federation*

Bibliografia

- Fedor J., *Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition from Lenin to Putin*, Routledge 2011.
- Minkina M., *FSB Gwardia Kremla*, Warszawa 2016.
- Доктрина информационной безопасности Российской Федерации 2000, <http://www.scrf.gov.ru/documents/6/5.html> (20.07.2016).
- Долгополов Н., *Вартанян*, Москва 2013.
- Зданович А., *Спецслужбы и общество. Диалог необходим*, <http://www.fsb.ru/fsb/smi/interview/single.html?id%3D10342790@fsbSmi.html> (12.08.2016).
- Зыгарь М., *Вся кремлевская рать, Краткая история современной России*, Москва 2016.
- Концепция национальной безопасности Российской Федерации 2000*, <http://www.scrf.gov.ru/documents/1.html> (20.08.2016).
- Крючков В., *Личное дело*, т. 2, Москва 1996.
- Примаков Е., *Очерки истории российской разведки, т. 1 – От древнейших времен до 1917 года*, Москва 1995.